

**ZAMONAVIY DAVRDA SOXTA HADISLARNING TARQALISHI VA
INTERNET MUAMMOSI**

*Din ishlari bo'yicha qo'mita huzuridagi Diniy-ma'rifiy
sohada malaka oshirish va qayta tayyorlash instituti*

Namangan mintaqaviy filiali katta o'qituvchisi

Yusupov Kobil Xakimboyevich

iphone12x12@icloud.com

ORCID 0009 0004 0232 9421

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'rta Osiyoda hadis ilmining tarixiy rivojlanishi hamda zamonaviy internet muhitida soxta hadislarning tarqalish omillari ilmiy-analitik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda mintaqada shakllangan hadis maktablari, isnod va matn tanqidi, qo'lyozma madaniyati hamda ilmiy tekshiruv metodlarining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmik tavsiya tizimlari orqali tekshirilmagan diniy matnlarning ommalashish sabablari ko'rib chiqiladi. Muallif soxta hadislarni aniqlashda axborot savodxonligi, bibliografik standartlar, manba tanqidi va raqamli gumanitar yondashuvlarning zarurligini asoslaydi. Maqolada klassik hadis metodologiyasini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish orqali internetdagi noto'g'ri diniy axborotlarning tarqalishini kamaytirish imkoniyatlari haqida xulosa chiqarilgan.*

Kalit so'zlar: *hadis ilmi, O'rta Osiyo, soxta hadislar, isnod tanqidi, matnshunoslik, raqamli muhit, axborot savodxonligi, qo'lyozma madaniyati, bibliografik standartlar, internet, hadis metodologiyasi, matn tanqidi, raqamli gumanitar tadqiqotlar, ilmiy tekshiruv, ijtimoiy tarmoqlar.*

Abstract: *This article analyzes the historical development of hadith studies in Central Asia and the factors contributing to the spread of fabricated hadiths in the modern internet environment through a scientific and analytical approach. The study highlights the importance of hadith schools formed in the region, isnad and textual criticism, manuscript culture, and methods of scholarly verification. It also examines the reasons behind the popularization of unverified religious texts through digital platforms, social networks, and algorithmic recommendation systems. The author substantiates the necessity of information literacy, bibliographic standards, source criticism, and digital humanities approaches in identifying fabricated hadiths. The article concludes that integrating classical hadith methodology with modern information technologies can reduce the spread of unreliable religious information on the internet.*

Keywords: *Hadith studies, Central Asia, fabricated hadiths, isnad criticism, textual studies, digital environment, information literacy, manuscript culture, bibliographic standards, internet, hadith methodology, textual criticism, digital humanities, scholarly verification, social networks.*

Аннотация: В данной статье на основе научно-аналитического подхода рассматриваются историческое развитие хадисоведения в Центральной Азии и факторы распространения ложных хадисов в современной интернет-среде. В исследовании освещается значение сформировавшихся в регионе школ хадисоведения, критики иснада и текста, культуры рукописей, а также методов научной проверки. Кроме того, анализируются причины популяризации непроверенных религиозных текстов через цифровые платформы, социальные сети и алгоритмические системы рекомендаций. Автор обосновывает необходимость информационной грамотности, библиографических стандартов, критики источников и подходов цифровой гуманитаристики для выявления ложных хадисов. В статье делается вывод о том, что интеграция классической методологии хадисоведения с современными информационными технологиями способствует снижению распространения недостоверной религиозной информации в интернете.

Ключевые слова: Хадисоведение, Центральная Азия, ложные хадисы, критика иснада, текстология, цифровая среда, информационная грамотность, культура рукописей, библиографические стандарты, интернет, методология хадисоведения, критика текста, цифровая гуманитаристика, научная проверка, социальные сети.

KIRISH

Hadis ilmi tarixan qat’iy tekshiruv va ilmiy aniqlik asosida shakllangan bo‘lib, muhaddislar rivoyatlarni qabul qilishda nafaqat matn, balki uning sanadiga ham alohida e’tibor qaratganlar. Bu jihatdan Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriyning “Hadis ilmi – bu nafaqat rivoyatni yod olish, balki uning isnodi va matnini chuqur tekshirish san’atidir” degan fikri hadis ilmidagi metodologik yondashuv mohiyatini ochib beradi.¹¹ Ayniqsa, bugungi internet muhitida manbasiz va tekshirilmagan matnlarning keng tarqalishi ushbu ilmiy mezonlarning naqadar dolzarb ekanini ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda hadis bilan bog‘liq axborot muhitining tubdan o‘zgarishi, ya’ni kitob va dars halqalari bilan cheklangan an’anaviy tarqatish kanallaridan raqamli platformalarga ko‘chishi, soxta va tekshirilmagan matnlarning ham mislsiz tezlikda yoyilishiga sabab bo‘layapti. Raqamli axborot makonida foydalanuvchilar ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan matnlarni tekshirmasdan qabul qiladilar. Bu holat haqida jadid ma’rifatparvari Abdurauf Fitrat “Manbasiz rivoyat – ildizsiz daraxt kabidir; u ilmiy ishonchni ta’minlay olmaydi” deb ta’kidlagan.¹² Darhaqiqat, manbaning aniq ko‘rsatilmasligi va bibliografik izning yo‘qligi soxta hadislarning ommalashuviga xizmat qilmoqda.

O‘rta Osiyoda hadis ilmi tarixan isnod tahlili, roviylar tanqidi, matnni solishtirish va rivoyatlarning darajalash kabi qat’iy usullar orqali rivojlangan bo‘lsa, internet davrida aynan shu usullar ommaviy axborot iste’moli jarayonida chetlab o‘tilishi, natijada “tezkor iqtibos”

¹¹ Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriy Hadis ilmi, Ilm va manba ishonchliligi haqidagi qarashlar. – Toshkent: Movarounnahr, 2019. – B. 45.

¹² Abdurauf Fitrat Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B. 112.

madaniyati ustun kelishi kuzatilmogda. Masalan, hadis tanqidining klassik mezonlari va tarixiy yo‘nalishlari haqidagi zamonaviy tadqiqotlar soxta rivoyatlar fenomenini tushunishda metodik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.¹³

O‘rta Osiyo hadis ilmining tarixiy rivojlanishi deganda, avvalo, mintaqada yetishib chiqqan muhaddislar, ularning rihla (ilmiy safar) an‘analari, hadis to‘plamlari va sharhlarining shakllanishi, shuningdek, ilmiy muassasalar orqali hadis madaniyatining avloddan-avlodga o‘tishi nazarda tutiladi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Nasaf, Xorazm kabi markazlarda hadis va unga yondosh ilmlar (rijol, jarh va ta‘dil, ilal, g‘arib al-hadis, asbob al-vurud) bo‘yicha an‘ana vujudga kelgani tarixiy manbalar va biobibliografik tadqiqotlarda qayd etilgan. Mintaqadagi ilmiy maktablar hadisni nafaqat rivoyat, balki dirayat – mazmunan tahlil va matniy tekshiruv orqali o‘rganishga ham e‘tibor qaratgan. Bu holat O‘rta Osiyoda shakllangan qo‘lyozma muhitida ham ko‘rinadi: bir matnning bir necha nusxalarini solishtirish, sanadlarni tekshirish, muallif nisbatini aniqlash amaliyoti faollashgan. Bugun esa raqamli muhit, paradoksal ravishda, manbalar ko‘paygan sari tekshiruv intizomini sustlashtirish xavfini kuchaytirmogda: nusxalar ko‘pligi “ishonchlilik” sifatida qabul qilinib, asl manba va ilmiy nashr ajratilmay qolmogda. Hadis ilmidagi tekshiruv madaniyati faqat tarixiy tajriba emas, balki zamonaviy axborot savodxonligining ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Abu Iso Muhammad at-Termiziyning “Ilmning barakasi tekshiruv va dalildadir, shoshqaloqlik esa xatoga boshlaydi” degan qarashi bugungi raqamli kommunikatsiya sharoitida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.¹⁴

Zamonaviy davrda soxta hadislar tarqalishining asosiy omillaridan biri – axborotning “platformalashuvi”, ya‘ni diniy va tarixiy matnlarning ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, video hostinglar, bloglar va turli agregator saytlar orqali tarqalishi hisoblanadi. Bu jarayonda matnlar ko‘pincha qisqartiriladi, kontekstdan uziladi, “rasmli iqtibos” ko‘rinishida bezatiladi, manbasi ko‘rsatilmaydi yoki noto‘g‘ri ko‘rsatiladi. Oqibatda, foydalanuvchi ongida “ko‘p ulashilgan” matn “ishonchli” matn degan noto‘g‘ri tasavvur shakllanadi. Axborotning virusli tarqalish mexanizmlari – sarlavha-provokatsiya, hissiy ta‘sir, “tez o‘qiladigan” format – soxta matnlar uchun ayniqsa qulay. Shuningdek, algoritmik tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi qiziqishlariga o‘xshash kontentni ko‘paytirib berishi sababli, bir marta uchragan soxta rivoyat turli sahifalarda qayta-qayta uchraydi va “hamma joyda bor ekan” degan noto‘g‘ri tushunchani hosil qiladi. Raqamli muhitning bunday xususiyatlari umumiy axborot savodxonligi muammosi sifatida ham o‘rganiladi. Internetdagi noto‘g‘ri ma‘lumotlar, ularning tarqalish mexanizmlari va qarshi choralari haqida zamonaviy tahlillar mavjud.

Soxta hadislar masalasida “soxta” atamasini keng ma‘noda tushunish muhim, u faqat mutlaqo uydirma matnni emas, balki manbasi noma‘lum iqtibos, noto‘g‘ri nisbat berilgan rivoyat, tarjima va qayta bayon jarayonida ma‘no o‘zgargan matn, kontekstdan uzib qo‘yilgan parcha, hatto sahif manbada bo‘lsa-da, vaziyatga mos kelmaydigan tarzda qo‘llangan iqtibosni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Internetda aynan mana shu “kulrang

¹³ Jonathan Brown, *Hadith: Muhammad’s Legacy in the Medieval and Modern World*, Oxford, Oneworld, 2017, 189-210-betlar.

¹⁴ Abu Iso Muhammad at-Termiziy Hadis ilmi va rivoyat madaniyati. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2020. – B. 63.

zona” juda keng bo‘lib, matn “hadis” nomi bilan beriladi, ammo aslida u hikmat, maqol, tarixiy rivoyat yoki keyingi davrlarda tuzilgan nasihat matni bo‘lishi ehtimoli yuqori. Bunda muammo faqat bilmaslik emas balki, kontent ishlab chiqaruvchining auditoriya yig‘ish, obro‘ orttirish, tezkor ta’sir ko‘rsatish kabi rag‘batlari ham rol o‘ynaydi. Shu sababli, soxta hadislar muammosini tahlil qilishda kommunikativ rag‘batlar, platforma iqtisodiyoti, auditoriya psixologiyasi kabi yondashuvlar ham zarur.

O‘rta Osiyo ilmiy an‘anasida dalil va ishonch masalasi doimo markaziy o‘rinda bo‘lgan. Abu Mansur Moturidiyning “Haqiqiy ilm dalil bilan mustahkamlanadi, taqlid bilan emas” degan qarashi ham hadis ilmidagi tanqidiy yondashuv mohiyatini ifodalaydi.¹⁵ Shu sababli, zamonaviy internet muhitida hadislarini tekshirish jarayonida bibliografik standartlar, ilmiy nashrlar va matnshunoslik usullariga tayangan holda ish olib borish muhimdir. Klassik davrda muhaddis matnini qabul qilishdan oldin “kim aytdi, kimdan eshitdi, qaysi yo‘l bilan yetib keldi?” degan savollarni tizimli qo‘yar edi. Bugun esa oddiy foydalanuvchi ham minimal darajada shunga o‘xshash savollarni berishi kerak: “qaysi manbadan?”, “qaysi nashr?”, “qaysi sahifa?”, “muallif kim?”, “ixtisoslashgan ilmiy izoh bormi?”. Internet muhitida bunday savollarning chetlab o‘tilishi axborotning “muhrsiz” tarqalishiga olib keladi. Ayniqsa, skrinshotlar, rasmi kartochkalar, qisqa video va audio parchalar manba izini uzib yuboradi. Foydalanuvchi matnini ko‘radi, lekin bibliografik ma’lumotni topa olmaydi. Shuning uchun raqamli davrning asosiy vazifalaridan biri – hadislarini (umuman klassik merosni) raqamlashtirish bilan birga, ularni ilmiy apparat (nashr tarixi, qo‘lyozma asoslari, variantlar, izohlar, indekslar) bilan ta’minlagan holda ommalashtirishdir. Bu yo‘nalishda matnshunoslik va qo‘lyozmalar bilan ishlash metodlari, shuningdek, raqamli gumanitar tadqiqotlar yondashuvi muhim. Qo‘lyozma matnlar, ularning kataloglashtirilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi haqidagi tadqiqotlar bu jarayonda metodik zamin yaratadi.¹⁶ Soxta hadislarining internetda tarqalishi masalasida mintaqaviy (O‘rta Osiyo) kontekstning o‘ziga xos jihatlari ham bor. Birinchidan, mintaqada diniy-ma’rifiy kontent iste’moli o‘zbek, rus va qisman ingliz tillarida paralel kechadi, natijada matnlar bir tildan ikkinchisiga tez ko‘chadi. Tarjima jarayonida terminlar, iboralar, matn ritmi o‘zgarib, ko‘pincha “hadisga o‘xshatib” qayta tuziladi. Ikkinchidan, mintaq tarixiy xotirasida buyuk muhaddislar merosiga nisbatan yuqori ehtirom mavjud bo‘lgani uchun, ularning nomi bilan bog‘lab iqtibos keltirish “ishontirish texnikasi” sifatida ishlatilishi mumkin: “falon alloma aytgan” tarzidagi nisbatlar tez tarqaladi. Uchinchidan, axborot makonida rasmiy va norasmiy kanallarning aralashuvi, shaxsiy blogerlikning kuchayishi, diniy savodxonlikning notekisligi soxta rivoyatlarning auditoriya topishini osonlashtiradi. To‘rtinchidan, raqamli qidiruv tizimlarida sahih ilmiy nashrlar bilan bir qatorda, tekshirilmagan PDF va skanlar ham yonma-yon chiqadi; foydalanuvchi esa “PDF bo‘lsa, demak kitob” degan soddalashtirilgan xulosaga boradi.

¹⁵ Abu Mansur Moturidiy Tafsir va kalom masalalari. – Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2017. – B. 54.

¹⁶ Fransua Deroš, Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script, London, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2020, 55–82-betlar.

Soxta hadislarini aniqlash va ularning tarqalishini kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ilmiy-ommabop shaklda bayon etishda “minimal tekshiruv algoritmi”ni taklif qilish mumkin. Birinchi qadam – matnning manbasi va bibliografik izini topish: faqat “hadisda aytilgan” deyish yetarli emas, to‘plam nomi, muallif, bob, hadis raqami yoki sahifa ko‘rsatilishi kerak. Ikkinchi qadam – ilmiy nashr yoki ishonchli elektron bazadan qidirish: turli platformalardagi bir xil matnni ko‘rish “tasdiq” emas, balki “ko‘paytirish” bo‘lishi mumkin. Uchinchi qadam – matn variantlarini solishtirish: internetda matn ko‘pincha qisqaradi yoki aralashib ketadi, shuning uchun bir nechta nashrdan tekshirish zarur. To‘rtinchi qadam – matnning mazmuniy uyg‘unligini tekshirish: kontekstdan uzilgan iqtibos g‘oyani buzishi mumkin. Beshinchi qadam – tekshiruvchi mutaxassislar tayyorlagan izohli kataloglar va tadqiqotlarga tayanish. Bu yondashuv “diniy qarash”ni targ‘ib etmaydi, aksincha, tarixiy-matnshunoslik intizomini ommaviy axborot iste‘moliga moslashtiradi.

Internet muammosi faqat foydalanuvchi savodxonligi bilan cheklanmaydi balki, platformalarning texnik va ijtimoiy arxitekturasi ham muhim. Masalan, kontentni moderatsiya qilish siyosati odatda zo‘ravonlik, nafrat, spam kabi masalalarga qaratiladi, lekin klassik matnlar soxtalashtirilishi alohida toifada ko‘rilmaydi. Bunda yechimlar ko‘p qatlamli bo‘lishi mumkin: bir tomondan, ilmiy muassasalar va kutubxonalar sahif matnlar bazasini (bibliografik apparat bilan) ommaga qulay formatda taqdim etishi; ikkinchi tomondan, ta‘lim muassasalari axborot savodxonligi kurslarida manba tanqidini kuchaytirishi; uchinchi tomondan, nashriyotlar va kontent mualliflari iqtibos madaniyatini (sahifa, nashr, muallif, yil) normaga aylantirishi kerak. Raqamli gumanitar tadqiqotlar sohasida matnlarni avtomatik solishtirish, iqtibos izini aniqlash, matn ichidagi o‘xshashliklarni topish kabi usullar ham rivojlanmoqda. Katta hajmli matn korpuslari bilan ishlash uslublari va ularning tarixiy-matnshunoslikka ta‘siri haqida zamonaviy tadqiqotlar bu yo‘nalishga metodik ko‘mak beradi.

O‘rta Osiyoda hadis ilmining tarixiy rivojlanishi nuqtayi nazaridan qaraganda, soxta hadislar muammosi yangilik emas: klassik davrlarda ham uydirma rivoyatlar, noto‘g‘ri nisbatlar, siyosiy yoki mazhabiy motivli rivoyatlar haqida ilmiy ogohlantirishlar bo‘lgan, maxsus risolalar tuzilgan. Ammo farq shundaki, avval uydirma matnning tarqalish tezligi va qamrovi nisbatan cheklangan bo‘lib, asosan muayyan hudud yoki muayyan halqa doirasida qolgan; bugun esa u bir necha soat ichida mintaqalar va tillar osha tarqaladi. Demak, klassik metodlar (isnod, rijol, ilal) o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, lekin ularni qo‘llashning institutsional va texnologik sharoitlari yangilanishi zarur. Ilmiy an‘ananing kuchli tomoni – qat‘iy metod; zamonaviy davrning kuchli tomoni esa – tezkor qidiruv va solishtirish imkoniyati. Shunday ekan, muammo “internet yomon” degan soddalashtirilgan yondashuv bilan emas, balki internet imkoniyatlarini ilmiy tekshiruv intizomi bilan birlashtirish orqali hal etiladi.

Mintaqada hadis va umuman islomiy merosni nashr etish, kataloglashtirish, qo‘lyozmalarni raqamlashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar soxta matnlar tarqalishiga qarshi “pozitiv alternativ” yaratish nuqtayi nazaridan muhim. Chunki bo‘shliq – ya‘ni ishonchli, qulay, tezkor manbalar yetishmasligi – tekshirilmagan kontentning ommalashishiga xizmat qiladi. Shu sababli, ilmiy-ommabop loyihalarda foydalanuvchiga

murakkab ilmiy bahslarni emas, balki tekshiruvning amaliy vositalarini berish muhim: hadisni qaysi nashrdan izlash, bibliografiyani qanday yozish, iqtibosni qanday tekshirish, matnning variantlarini qanday ko‘rish. Bu borada rus va ingliz tillaridagi metodik qo‘llanmalar ham manbani tekshirish madaniyatini kuchaytirishi mumkin.¹⁷

Soxta hadislarning tarqalishi bilan bog‘liq yana bir muhim muammo –“avtoritet”ning raqamli muhitda qayta taqsimlanishi. An’anaviy ilmiy muhitda avtoritet muayyan ilmiy yo‘l, ustoz-shogird zanjiri, ixtisoslashuv, asarlar va ilmiy tan olinishi orqali shakllangan bo‘lsa, internetda avtoritet ko‘pincha obunachi soni, ko‘rishlar, trendga chiqish, vizual uslub orqali belgilanadi. Natijada, ilmiy malakasi cheklangan bo‘lgan shaxslar ham keng auditoriyaga ega bo‘lib, matnlarni tekshirmasdan tarqatishi mumkin. Bu holat “ilmiy reputatsiya” va “raqamli mashhurlik” o‘rtasidagi tafovutni kuchaytiradi. Shunday sharoitda ilmiy muassasalar, kutubxonalar, oliy ta‘lim tizimi va nashriyotlar o‘z kontent strategiyasini kuchaytirishi, ya’ni ilmiy tekshirilgan materialni ommaga tushunarli formatda yetkazishi, iqtibos madaniyatini targ‘ib qilishi zarur.

Internet muhitida soxta hadislarni tarqatishga qarshi kurashning yana bir yo‘li – standartlashtirilgan bibliografik ko‘rsatish amaliyotini ommalashtirish. Masalan, har qanday iqtibosda to‘plam nomi, muallif, nashr ma’lumotlari va aniq sahifa/hadis raqami bo‘lishi shart degan qoida kontent mualliflari uchun ichki standartga aylansa, tekshirilmagan matnlar “standartdan o‘ta olmaydigan” kontent sifatida asta-sekin siqilib chiqadi. Bu yerda “me’yor”ni shakllantirish muhim: foydalanuvchi ham manbasiz iqtibosga ehtiyotkor bo‘lishni odat qilishi kerak. Ilmiy yozuv madaniyati bo‘yicha zamonaviy o‘zbek tilidagi metodik adabiyotlar bu jarayonda amaliy yordam beradi.¹⁸

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, O‘rta Osiyoda hadis ilmi tarixan yuqori tekshiruv intizomi, matn va isnod tanqidi, qo‘lyozma madaniyati hamda ilmiy muassasalar orqali rivojlangan. Zamonaviy davrda esa soxta hadislarning tarqalishi, asosan, internetning tezkorligi, algoritmik tavsiya tizimlari, qisqa formatlar, manbasiz iqtibos madaniyati va raqamli avtoritetning o‘zgarishi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy hodisaga aylandi. Ye-chim bir yoqlama emas: ilmiy merosni raqamli shaklda ishonchli nashrlar bilan taqdim etish, axborot savodxonligini oshirish, bibliografik standartlarni ommalashtirish, matnshunoslik metodlarini raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtirish zarur. Aynan shu uyg‘unlik O‘rta Osiyo hadis ilmi tarixiy tajribasini zamonaviy axborot muhitida samarali qo‘llash imkonini beradi va soxta matnlarning tarqalish xavfini kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriy Hadis ilmi, Ilm va manba ishonchliligi haqidagi qarashlar. – Toshkent: Movarounnahr, 2019. – B. 45.
2. Abdurauf Fitrat Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B. 112.

¹⁷ Елена В. Баранова, Информационная грамотность: учебное пособие, Москва, Юрайт, 2020, 44-67-бетлар

¹⁸ Sh. Abdullayev, Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va akademik yozuv, Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2022, 118-141-бетлар.

3. Jonathan Brown, Hadith: Muhammad’s Legacy in the Medieval and Modern World, Oxford, Oneworld, 2017, 189–210-betlar.
4. Abu Iso Muhammad at-Termiziy Hadis ilmi va rivoyat madaniyati. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2020. – B. 63.
5. Abu Mansur Moturidiy Tafsir va kalom masalalari. – Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2017. – B. 54.
6. Fransua Deroš, Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script, London, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2020, 55–82-betlar.
7. Елена В. Баранова, Информационная грамотность: учебное пособие, Москва, Юрайт, 2020, 44–67-бетлар
8. Sh. Abdullayev, Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va akademik yozuv, Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2022, 118–141-betlar.